

ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ НІМЧУК І ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ СЛОВОТВІРНОЇ МОРФОНОЛОГІЇ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2(092):81'373.611'367.6

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).453–459

Федурко М. Василь Васильович Німчук і проблеми сучасної української словотвірної морфології; кількість бібліографічних джерел – 16; мова українська.

Анотація. Статтю присвячено аналізу внеску В.В. Німчука в розв'язання проблем української словотвірної морфології – такого розділу мовознавчої науки, який досліджує зовнішній план морфем і закономірності їхньої формальної взаємодії в усіх актах словотворення й словозміни. Її мета – продемонструвати вагомість основних положень статті В.В. Німчука «До питання про афіксальний словотвір» для з'ясування природи та етимології розширювачів афіксальних морфем як складників дериваційних актів. Досягнення цієї мети вимагало застосування низки загальнонаукових і власне лінгвістичних (спеціальних) методів і процедур, зокрема аналізу, зіставлення й порівняння, прийомів структурного та семантичного методів, словотвірного, етимологічного й компонентного аналізів.

У ході дослідження встановлено, що В.В. Німчук мав власне розуміння поняття й терміна «аглоutinативне словотворення», позаяк охоплював ним тільки випадки поєднання словотвірних афіксів із незмінюваними словами, а також тими чи тими словоформами змінюваних слів. У своїй статті він засвідчив слушність думки, що аглоutinативне словотворення активно послуговується нарощеними суфіксами, забезпечуючи в такий спосіб чітке й вільне прочитання словотвірної структури похідного слова, а також довів, що нарощувані на той чи той суфікс сегменти є з походження не будь-якими довільними елементами, а значущими, тобто морфемами, які з певних причин асемантизувалися й, відійшовши до словотвірочого афікса, стали виконувати в слові лиш формальну функцію.

Виявлено, що такі структури вчений окреслював терміном «суфікси», очевидно, похідні суфікси, хоч вони в значеннєвому плані не відрізняються від первинних, вихідних. Показано, що значущість праці В.В. Німчука для морфологічної теорії полягає не лише в тому, що в ній розкрито механізми постання розширених аломорфів словотвірних морфем, а й досліджено історію постання суфіксів *-ин-*, *-ка-*, які в нашій інтерпретації постають морфемами доволі продуктивних і активних морфем {-Н-} та {-А-}, морфемами нарощеними, що містять у своєму складі субморфема – елементи, формально збіжні з морфемами (питомими чи запозиченими), але які виконують в ході дериваційної процедури функцію пристосування словотвірних морфем.

Ключові слова: аглоutinативне словотворення, афікс, морфема, морф, морфологія, морфологічна структура слова, нарощення, субморфема.

Постановка проблеми. Пізнання механізмів і закономірностей словотворення, зокрема діалектного, як найактивнішого зі шляхів збагачення словника діалектної й літературної мов, було першим і впродовж усього творчого шляху аж ніяк не другорядним серед різнобічних (пор.: «Німчукова епоха в лінгвістиці – від виокремлення мовного явища в синхронії та діахронії до ґрунтовного та енциклопедичного тлумачення його в загальнослов'янському контексті; транслінгвальна академічна школа вивчення мови не лише в царині мовній зокрема, але й у рідчій української культури та історії загалом» [Мойсієнко 2013, с. 165]) дослідницьких зацікавлень професора члена-кореспондента НАН України Василя Васильовича Німчука. Це засвідчено низкою статей ученого про дериваційні особливості слів різних частин мови в любих його серцю закарпатських верхньонадборжавських говірках (1955–1962 рр.), кандидатською дисертацією «Словотвір іменних частин мови в закарпатських верхньонадборжавських говорах» (1963), монографіями з проблем історичного словотвору, як-от: [Білоусенко, Німчук 2009]. Виявляємо в мовознавчій скарбівні Василя Васильовича праці, актуальні для морфології, насамперед у контексті з'ясування етимології деяких із сегментів словотвірних морфем, використовуваних у процесах їхньої формальної адаптації до умов словозміни й словотворення.

Аналіз досліджень. На сьогодні в мовознавчій літературі – зарубіжній і вітчизняній – засвідчено важливість морфології як вчення про зовнішній вигляд словозмінних та словотвірних морфем і про закономірності їхньої зовнішньої комбінаторики (Г. Аронсон, Л. Асіїв, А. Беспаленко, Л. Блумфілд, Д. Ворт, І. Демешко, К. Ковалік, М. Кравченко, Т. Лайтнер, Р. Лясковський, М. Майден, Ф. Планк, Е. Станкевич, М. Трубецької, М. Федурко, М. Халле та ін.). У ній підтверджено, що для словотвірної морфології актуально з'ясувати (мор)фонемний склад кореневих / основних [Федурко 2003, с. 64] і афіксальних морфем, виявити механізми усунення їхньої формальної несумісності та вивести правила їхнього включення в дериваційні процеси. Зокрема, М.В. Кравченко, вважаючи морфологію розділом дериватології, дослідила словотвірні моделі, засновані на єдності морфологічних явищ (чергування фонем і наголосу, усікання, нарощення, накладання морфем), використовуваних тими чи тими словотвірними типами [Кравченко 1990]. У наших працях засвідчено думку про хоч і проміжний, проте автономний статус морфології та простежено особливості (мор)фонемного складу морфем та різновиди морфологічної структури відіменникових словотвірних ґнізд – див, для прикладу [Федурко 2003]. Г. Пристай вивчила динамічні морфологічні моделі відприкетметникового словотворення [При-

стай 2011]. Статті І. Демешко (наприклад, [Демешко 2012]) розкривають морфонологічний супровід віддієслівного словотворення. Згадані дослідники аналізують, серед іншого, словотвірні / морфонологічні моделі, марковані нарощенням словотворчих морфем, переважно афіксальних, формулюють правила ввімкнення механізмів цього морфонологічного перетворення. Очевидною є й значущість з'ясування природи самого нарощуваного сегмента: чим він є (асемантичною прокладкою, інтерфіксом, субморфемою) і чому саме таким, а не будь-яким іншим у тому чи тому сегменті словотвірної системи. Стаття В.В. Німчука «До питання про афіксальний словотвір» (1984) частково дає відповіді на ці запитання.

Мета статті, завдання. Мета нашої розвідки – продемонструвати вагомість основних положень статті В.В. Німчука «До питання про афіксальний словотвір» для з'ясування природи та етимології розширювачів афіксальних морфем як складників дериваційних актів. **Завдання** – виокремити ті з положень статті вченого, які а) демонструють його розуміння аглютинативного словотворення; б) розкривають механізми постання нарощених словотворчих суфіксів загалом та з сегментами *ш* та *к* зокрема; в) представляють авторську позицію стосовно окреслення природи таких структур.

Методи та методика дослідження. У дослідженні використано загальнонаукові методи аналізу, порівняння й зіставлення – для виявлення збігів і розбіжностей в окресленні різними дослідниками основних його понять (аглютинативне словотворення, похідний суфікс, нарощений сегмент суфікса); процедур структурного та семантичного методів (словотвірного аналізу, аналізу за безпосередніми складниками, компонентного) – під час виділення структурно-семантичних елементів відповідних слів, кваліфікації посткореневих сегментів похідних слів (розширених морф того чи того словотворчого суфікса – вторинний, похідний суфікс); елементів етимологічного аналізу – при з'ясуванні історії постання деяких із розширювачів суфіксальних морфем.

Виклад основного матеріалу. Зіставлення словотвірних пар одного словотвірного типу *Берлін – берлінський*, *Бомбей – бомбейський*, *Варшава – варшавський*, *Єрусалим – єрусалимський*, *Каїр – каїрський*, *Калькутта – калькуттський*, *Лондон – лондонський*, *Пхеньян – пхеньянський*, *Рим – римський*, *Суми – сумський*, з одного боку, та *Баку – бакинський*, *Караганда – карагандинський*, *Брно – брненський*, *Гродно – гродненський*, *Делі – делійський*, *Токіо – токійський*, *Турка – турківський*, з другого, засвідчує, що з одними основами словотворчий суфікс *-ськ-* із значенням загальної відносності ('такий, що має відношення до ...') взаємодіє вільно, без будь-яких перетворень чи то твірної основи (*Берлін – берлін-+ськ-ий* супроти *Сеул – сеул'-+ськ-ий*, *Гельсінкі – гелсін-+ськ-ий* із чергуванням *л/л'* у першому випадку та усіканням основи твірної слова в другому), чи його самого, а з іншими – піддається видозміні через розширен-

ня свого формального плану, яке в морфонології отримало назву явища (операції) нарощення. Воно (нарощення) маркує основи похідних також інших словотвірних типів, наприклад: *Суми – сум-+ч/ан-и* супроти *Дрогобич – дрогобич-+ан-и*, *Корсика – корсик-+ан/ець*, *Конго – конго-+л/ез/ець* супроти *Канада – канад-+ець*; *Крим – крим-+ч/ак*, *захід – захід-+н/як* на противагу *двір – двор-+ак*, *кіно – кіно-+ш/ник*, *ІТ (айті) – айті-+ш/ник* (ще: *айт-+ів/ець*) на противагу *футляр – футляр-+н/ик*; *желе – желе-+й/н-ий*, *комільфо – комільфо-+т/н-ий*, *завтра – завтра-+ш/н-ий* супроти *торік – торіш-+н-ий*; *ой – ой-+к/а-ти* на противагу *хлоп – хлоп-+а-ти*.

Щодо статусу нарощуваних сегментів, то різні дослідники окреслюють їх по-різному. Н.Ф. Клименко називає їх асемантемами, які виконують у слові лише конструктивну функцію, допомагаючи «усунути труднощі в поєднанні морфем на їхніх швах і чіткіше виразити мотиваційні відношення між словами» [Клименко 1998, с. 7]. На думку В.О. Горпинича, це інтерфікси, «асемантичні (незначущі) “прокладки”, що виконують тільки з'єднувальну функцію, не додаючи до значення мотивованого слова жодних смислових відтінків» [Горпинич 1999, с. 189]. У нашому розумінні згадані елементи – це субморфемі, одиниці, що зовнішньо (за структурним типом, а здебільшого і за (мор) фонемним складом) збігаються з морфемами мови, займають в слові ту саму позицію, модифікуються за тими самими правилами та впливають на спосіб формування словотвірної та морфонологічної структур слів. Таке їх термінологічне окреслення увиразнює: а) залежний характер субморфем, підпорядкованість їх морфемам, у складі яких виступають і тільки через які беруть участь у вираженні певного (розрядного чи категорійного) значення; б) їхню здатність побутувати, як і морфемі, в кількох позиційно зумовлених формальних виявах – субморфах, регламентованих морфонологічними нормами мови; в) формувати варіанти відповідних морфем. Порівняймо з думкою І.І. Ковалика: «У структурі похідних слів поряд із морфемами, що трапляються в різному морфемному оточенні, існують і такі складові частини дериватів, які в іншому морфемному контексті не виступають. Вони мають властивості умовної, або дефектної подільності, їх називають субморфемами, або квазіморфемами. Вони – одиниці нижчого рівня, ніж морфи» [Словотвір 1979, с. 22–23].

Фактичний матеріал дає підстави до висновку, що клас субморфем не відзначається однорідністю. Серед них вирізняємо кореневі й афіксальні одиниці. Кореневі субморфемі – це або складники питомих, але вторинних коренів [Словотвір 1979, с. 15]: *ластів/к-а*, *яз/ук*, *черев/ук*, *рід/к-ий*, *мок/р-ий*, або сегменти основ запозичених слів, що в мовадонорах зазвичай функціонують як морфемі – словотворчі і формотворчі, наприклад: */іj-* (аналогія), */ій-* (алювій), */ос-* (космос), */ин-* (аспірин). У похідних від таких слів ці сегменти можуть не зазнавати жодних змін (*ластівк-+ов-ий*, *яз/ук-+ов-ий*, *аспір-*

ин-+ов-ий), видозмінюватися шляхом чергування (*ластів/оч-+к-а, яз/ич-+ок*) чи загалом усікати-ся (*мокрый – моч-+ар-а, мок-+ляк, мок-+ну-ти, моч-+и-ти; аналог –аналог-+іч/н-ий, космос – косм-+іч/н-ий*), продукуючи в такий спосіб варіанти кореневої морфеми.

Афіксальні (здебільшого суфіксальні) субморфеми розширюють словотворчі афікси (суфікси) за умови, що їхні вихідні морфи не можуть бути залучені до дериваційної взаємодії з коренями (основами) того чи того морфологічного різновиду, пор.: *Угáнда – угáнд-+ськ-ий*, але *Карага́нда – карага́нд-+ін/ськ-ий, ка́федра – кафедр-+аль/н-ий* супроти *газéта – газéт-+н-ий*. Прикметно, що між класами субморфем і суфіксів спостерігаємо певну взаємну залежність: кожна з субморфем розширює не будь-який із суфіксів, а лиш певні з них. Скажімо, субморфеми *-ій/, -ів/, -ан/, -ен/, -ин/, -ист/ (-іст/)* виявляють прив'язаність до суфіксів *-ськ, -ець, -к(а), -щин(а)* (*батьк-+ів/ськ-ий, африк-+án/ський, грóдн-+ен/ськ-ий, сестр-+ин/ськ-ий, грóдн-+ен/ець, грóдн-+ен/к-а, африк-+án/ець, африк-+án/к-а, деенер-+ів/щин-а*); субморфема *-ч/* – до іменникових суфіксів *-ик, -ан* (*журна́ль-+ч/ик, сум-+ч/án-и*), тоді як *-н/* – до *-'ак/* (*берез-+н'/ак*); субморфеми *-аль/, -ар/, -ич/ (-іч/), -оз/, -ив/, -ш/* – до прикметникового суфікса *-н-* (*калейдоскоп-+іч/н-ий, молекул-+'áр/н-ий, флегмон-+бз/н-ий, реферат-+ів/н-ий, пепео-+ш/н-ий*); *-ар/*, крім того, до іменникового суфікса *-н'-* (*дим-+áр/н'-а, нек-+áр/н'-а, суш-+áр/н'-а*), а *-ш/* – до *-ник* (*набу-+ш/ник*) тощо.

На противагу кореневим субморфемам, розширювачі суфіксальних морфем зазвичай зберігаються при входженні основ із ними у склад нової похідної одиниці, тоді як сам модифікований суфікс може бути усічений, наприклад, *африка́нець – африка́н-+к-а*. Деякі з похідних, мотивованих чужомовними лексемами, демонструють взаємодію двох субморфем-розширювачів суфікса, порівняймо: *бронхи – бронх-+і/аль/н-ий, текст – текст-+у/аль/н-ий, кома – ком-+ат/бз/н-ий, Марс – марс-+і/án/ець, Неаполь – Неапол-+ит/ан/ськ-ий, йог – йог-+ист/іч/н-ий* [Нелюба, Редько 2017, с. 78].

При визначенні терміна й поняття «субморфема» ми акцентували на формальній збіжності цих одиниць із морфемами (питомими, запозиченими) тієї мови, у системі якої вони функціонують: *бджола – бджіл-к-а і біл/к-а; шахта – шахт-+ар і хвойда – «Хвойд-+ар/н'-а»* [Нелюба, Редько 2017, с. 190] супроти *майстер – майстер-+н'-а; брат – бра́т-+ів і син – син-+ів/ськ-ий, багатий – багат-+ій і Сомалі – Сомал-+ій/ськ-ий, гімназія – гімназ-+іст, ліцей – ліцей-+іст і фашизм – фаши-+іст/ськ-ий* (морфологічну структуру цього й подібного до нього дериватів дослідниця сучасної української словотвірної номінації Л.П. Кислюк трактує по-іншому – через чергування *зм/ст* [Кислюк 2017, с. 88]).

Субморфеми можна диференціювати й за ознакою «питомі одиниці – запозичені». Окрім того, зіставлення пар *бага́т-ий – багат-+і́й, Англ-і́я – англій-+ськ-ий* та *Сомалі – Сомал-+і́й/ський*

засвідчує актуальність для сфери морфології думки В.В. Німчука про можливість звукового збігу іншомовних і питомих дериваційних елементів, за своєю суттю омонічних (звідси терміни омосуфікс, омопрефікс) [Німчук 1984, с. 31], порівняймо: суфікс *-ій* у *багатій* – виразник значення 'носії ознаки', у *Болгарія* – 'держава, країна', а в *сомалійський* – складник варіанта суфікса, що постав у результаті перерозкладу, тобто «переміщення меж між морфемами в похідній основі» [Горпинич 1999, с. 72].

Проте стаття вченого цінна для нас насамперед тим, що розкриває механізм постання субморфем загалом та деяких із них зокрема (*-ш/* у похідних на зразок *кіно-ш/н-ий, дай-ш/ник; -к/* в *а-к/а-ти, ой-к/а-ти*). Зауважимо, що сегменти *-ин-* та *-ка-* В.В. Німчук трактує як продукти, а водночас і засоби аглютинативного словотворення, на яке має відмінний від загальноприйнятого погляд: це тільки випадки постання похідних шляхом взаємодії афікса з цілим незмінюваним словом або зі цілою словоформою певного змінюваного слова [Німчук 1984, с. 28]. На думку ж інших дослідників, аглютинативність «виявляється в зміні техніки поєднання морфем (усуненні чергувань, розширенні інвентаря інтерфіксів тощо), в спеціалізації суфіксів на вираженні одного значення, в префіксальному творенні похідних» [Клименко 1990, с. 97].

Історія морфа *-ш/н-* у викладі В.В. Німчука виглядає так: «У давньоруській мові функціонував успадкований із праслов'янської тип відіменних прислівників (адвербіалізованих форм знахідного відмінка іменників) із постпозитивною часткою *сь* (за походженням вказівний займенник): *дньсьь* 'сьогодні' (буквально «у цей день», *лътосьь* «торік», *ночьсьь* «минулої ночі», *зимусьь* «минулої зими». Від таких прислівників прикметники творилися за допомогою суфікса *-ьн-ни*, причому на стику морфем відбувалися фонетичні зміни – перехід *с' в ш'* перед *н'*: *дньсьь + -ьн-ь > дньшьнь (дньшьньни)*, *зимусьь + -ьн-ь > зимушньий*. Згодом за допомогою вже суфікса *-шьн-* > *-шн-* почали утворюватися прикметники від будь-яких адвербіалізованих відмінкових форм імен та відзайменникових прислівників», засвідчуючи чинність в українській мові механізмів аглютинативного словотворення [Німчук 1984, с. 27].

Отже, морф *-ш/н-* постав у результаті перерозкладу елементів на межі твірної основи й словотворчого суфікса. Професор Німчук цей сегмент словотвірної структури похідних окреслює терміном «суфікс», вважаючи його, очевидно, вторинним, таким, що виник на ґрунті суфікса *-н-*. На нашу ж думку, *-н-* та *-ш/н-*, також *-і/ш/н-*, *-е/ш/н-* (пор. *удень – діал. уден-+і/ш/н-ий, тут – тут-+ -е/ш/н-ий*) як наслідки зміщення морфемної межі в дериватах на зразок *зовні-+ ш/н-ий, прийде-+ш/н-ий* – це морфи однієї морфеми {-Н-}. Субморфом *-ш/* послуговуємося в разі неможливості вільного поєднання суфікса *-н-* з нетиповими (вокалічними) основами: *вчора – вчора-+ш/н-ий, сьогодні – сьогодні-+ш/н-ий, долі – долі-+ш/н-ий, давно – давно-+ і/ш/н-ий*, пор. з *цьогоріч-+ н-ий, зверх-+н-ий, вечір-+н-ий, весін-+н-ий, літ-+н-ий, осін-+н-ий, обід-+н-ий, хат-+н-ий*,

сторон-+-н-ий, перед-+-н-ий тощо. З прислівниками *вчора, сьогодні, долі* твірні іменники наведених похідних зближує наявність у їхній значеннєвій структурі темпоральних (*вечір, весна, літо, осінь, обід*) чи локативних (*хата, сторона, перед*) сем і семем, наприклад: «ОБІД. 3. розм., заст., також обіди, ів, мн. Середина дня, коли звичайно обідають; обідня пора» [Словник, Т. 5 1974, с. 503]; «СТОРОНА, и, жін. 1. Простір, місцевість, розташовані в якому-небудь напрямку від когось, чогось, а також цей напрямок» [Словник, Т. 9 1978, с. 735]. Проте такі збіги в семантиці твірних не є обов'язковими, важливо, щоб основа твірного слова завершувалася голосною морфоневою та ненарощений і нарощений варіанти словотворчого суфікса були носіями того самого словотвірного значення. Звідси *кіношний, кадебешний, есбеушний* на протигагу *парадний, цінний, класний*.

Порушення останньої умови детермінує з'яву нового (похідного) суфікса, хоч не завжди цей процес виглядає однозначно завершеним. Так, зіставлення значень похідних *музичний* «1. Прикм. до музики 1, 2. 2. Здібний до музики, який любить і тонко розуміє музику. 3. Який нагадує музику, приємний для слуху; мелодійний» [Словник, Т. 4 1974, с. 824] та *музикальний* «Те саме, що музичний 2, 3» [Словник, Т. 4 1974, с. 823] і виявлення семантичних розбіжностей між ними може слугувати підставою для виокремлення суфікса *-альн-*, похідного від *-н-*. Але функціонування прикметників на взірць *театр-+-альн-ий* (від *театр*), котрий, як і *музичний*, суміщає в своїй семантичній структурі компоненти з відносним та квалітативним значеннями (пор.: «1. Прикм. до театр 1–3. 2. Який відзначається театральністю (у 1 знач.), у якому наявна театральність. 3. Сповнений театральності (у 2 знач.); неприродний, награний» [Словник, Т. 10 1979, с. 55]), змушують засумніватися в правильності такого рішення.

П.І. Білоусенко, наголошуючи на постійності процесу збагачення словотвірної системи мови новими формантами шляхом ускладнення первинних суфіксів фінальними елементами твірних основ унаслідок переосмислення структурно-семантичної співвіднесеності твірних і похідних одиниць, зауважує й таке: «Під час словотвірного аналізу часом буває важко відрізнити варіант суфікса й новий суфікс» [Білоусенко 2018, с. 40]. Особливо, якщо в дериватив з ненарощеними й нарощеними суфіксами спостерігаємо якісь відмінності в значенні (наприклад, *елітний* '1) який становить собою еліту (у 1–3 знач.); добірний, краший; 2) який виводить еліту (у 1–3 знач.)' [Словник, Т. 1 1971, с. 475] і *елітарний* '1) стос. до еліти (у 3 знач.), пов'язаний з нею; власт. еліті, характерний для неї; признач. для еліти; 2) який має ознаки еліти (у 3 знач.); найкращий; вибраний; добірний; *перен.* особливий, вишуканий; *рідко* те саме, що елітний 2' [Тлумачний]) або якщо вони виявляють прив'язаність до того чи того функціонального стилю, як-от *гангренозний* (зафіксований серед термінів медицини: *гангренозний апендицит, пульпіт, стоматит, холецистит*) та *гангрений* (міжстильове, тобто стилістично нейтральне слово).

Адаповані до системи української мови чужомовні прикметники *оригінальний* (від лат. *originalis*), *ювенальний* (від лат. *juvenalis* 'юний, юнацький') [Словник іншомовних, 2000]) тощо засвідчують, що субморфема *-аль-* – це з походження латинський прикметниковий суфікс, а варіант *-альн-* постав унаслідок переміщення межі між чужомовною основою та питомо українським суфіксом *-н-*, використаним для адаптації чужомовної одиниці до граматичної системи української мови. Він та *-арн-, -ивн-, -озн-, -ан/ськ-, -ів/ськ-, -ин/ськ-*, що теж постали внаслідок симбіозу чужомовних суфіксів із питомо українськими з огляду на цю ж таки адаптацію (пор. італ. *Venezia, veneziano* – укр. *Венеція, венеціанський*, при цілком закономірному *венеційський*; італ. *cancrena, cancrenoso* – укр. *гангрена, гангренозний*, поряд із *гангрений*, ужитими в тексті однієї наукової статті: *Гангренозний апендицит може виникати у пацієнтів будь-якого віку і Гнійний гангрений апендицит – це поєднання гнійного запального процесу в кишковому процесі з деструктивними некротичними процесами в ньому*), характеризуються доволі високою частотністю й регулярністю в системі українського словотворення. Однак трапляються серед субморфем і поодинокі одиниці, як-от *-л/ез/в* утвореннях від *Конго* (*конголезький, конголезець*), хоч історія його з'яви ідентична: це рефлекс нарощеного французького суфікса *-ais-*, використаного при деривації прикметника та іменника-назви жителя від географічного терміна *Конго*: *Congo – congo+-lais, congo+-lais*, пор. з *le Portugal – Portug+-ais, Portug+-ais; France – Franç+-ais, Franç+-ais*.

Субморф *-ш/* можливий у похідних від основ на голосну морфонеми, утворених за допомогою вторинного з походження суфікса *-ник*: *кіно+ш/ник, есбеу+ш/ник*, пор. з індивідуально-авторським утворенням від займенника себе: *Кара прийшла йому ... кара від Бога, за те, що приховав скарб від ігумена, що не віддав його Нестору на книгозбірню... Для себе приховав! Себешник окаянний* (Р. Іванченко). Про можливість аглютинативного творення похідних займенників (їхній) і відзайменникових дериватів (діал. *ничоготка, нічогий*), як і утворень іншого структурного різновиду, наприклад, *чолом – чоломкати, реле – релейний, купе – купейний* теж ідеться в статті В.В. Німчука [Німчук 1984, с. 27–28] (про можливість інтерпретації морфологічної структури похідних на зразок *релейний, кабаретовий* через відсилання до операції нарощення основи див. [Федурко 2003, с. 238]).

У системі сучасного українського словотворення доволі високу продуктивність виявляє словотвірна модель «вигук або звуконаслідувальне слово + *-а-* (*-ка-*) → похідне дієслово»: *ex+-а-ти, бе+-ка-ти, няв+-ка-ти, бац+-а-ти*, що теж входять до орбіти аглютинативного словотворення. Наголосивши, що ці дієслова становлять особливий словотвірний тип, відомий уже мові давньоруського періоду, дослідниця Л.А. Юрчук щодо другого компонента їхньої словотвірної структури – форманта – зауважує таке: суфікси *-ка-* і *-а-* – це варіанти

одного суфікса, бо «виконують однакову функцію і відрізняються тільки звуковим складом», до того ж «суфікс **-ка-** найчастіше уживається після голосних, сонорних **й, м, н, р,** приголосного **в;** після інших приголосних використовуються **-ка-** і **-а-**: *е-ка-ти, пі-ка-ти, сюсю-ка-ти, гей-ка-ти, нум-кати, цвень-ка-ти, фир-ка-ти, няв-ка-ти, цяв-ка-ти, бац-а-ти, хлоп-а-ти, бух-ка-ти, бух-а-ти* та ін.» [Словотвір 1979, с. 191–192]).

З наведеного випливає, що **-ка-** і **-а-** треба вважати морфами однієї морфеми, а стосовно один одного – аломорфами суфіксальної морфеми {**-А-**}. Стаття В.В. Німчука упевнює в думці, що морф **-к/а-** на противагу **-а-** у відвигукових і відзвуконаслідувальних дієсловах *гейкати, ойкати, нукати, гуркати, дренькати* (пор. з *охати, ахати, бабахати*, поряд з *охкати, ахкати, бабахкати*, уживаними здебільшого в тому самому значенні, скажімо: «**БАБАХКАТИ** див. бабахати» [Словник 1970, 1, с. 75]) теж виник унаслідок перерозкладу. Сегмент **-к/–** це з походження міжкатегорійний зменшувальний суфікс [Німчук 1984, с. 31], здатний так само впливати на морфонологічну структуру похідного слова, викликаючи, наприклад, чергування приголосних. В.В. Німчук так описує його історію: «Можливість квантитативного вияву дії, співвідносна з кількісними характеристиками субстанції та ознаки, спричинилася до перенесення іменного форманта **-’к-** у сферу деривації дієслів, де за його допомогою творяться лексеми зі значенням дії, що протікає, так би мовити, дрібними, невеликими дозами. Такі деривати в українській літературній мові не набули поширення: *зирити* «дивитися» – *зиркати* «час від часу дивитися, поглядати», *лизати* – *лизкати* і *лизькати* «лизати; їсти дуже мало, повільно» (СУМ, III, 358; IV, с. 484); пор. і *тицькати* (від *тикати*), але цей тип досить продуктивний у говірках української мови. <...> Зазначений структурно-семантичний тип представлений і в інших слов’янських мовах, зокрема в сербохорватській (напр., *искуцати* «вибити») – *искуцкати* «виби-

ти дрібними частими ударами», *резати* – *рецкати* «дрібно нарізати, кришити»), словацькій (напр. *krivat’* «кульгати» – *krivkat’* «трохи кульгати»), *hrabat’* «гребти» – *hrabkat’* «злегка гребти») мовах. Словацький лінгвіст Я. Горецький називає такі дієслова здрібнілими (*zdrobenediny*) і виділяє їх в окрему словотвірну модель» [Німчук, 1984, с. 30].

Деривати *гаркати, цвірінькати, тикати, чо-гокати* супроти *бухати* і *бухкати, гопати* й *гопкати* засвідчують, що морф **-к/а** – єдино можливий за творення вербативів від вигуків, звуконаслідувань (голосів природи, шумів різних природних явищ, машин, також тих, що супроводжують діяльність людини), також певних субстантивованих слів з фінальними сонорними чи вокалічними морфонемами.

Висновки. Отже, видатний і з різнобічними науковими зацікавленнями лінгвіст Василь Васильович Німчук ніколи не оминав своєю увагою проблему українського словотворення. Прислужився він своєю працею й словотвірній морфології – мовознавчій науці, предмет і завдання якої пов’язані з зовнішнім планом морфем і слів та закономірностями його структурування. Аналізована стаття професора присвячена насамперед проблемі аглютинативного словотворення. Проте йдеться в ній і про специфіку такого морфонологічного перетворення, як нарощення словотворчого суфікса. Автор аналізує його причини, закономірності включення в дериваційні процеси, простежує механізми постання нарощень суфіксів загалом та сегментів *ш* в *-шн-* та *к* в *-ка-* зокрема. Міркування й висновки вченого упевнили нас у думці, що кожна з наявних у системі сучасного українського словотворення субморфем є з походження морфемою й в основному (якщо не завжди) омонімна якомусь із чинних питомих або запозичених афіксів. Інша річ, що омонімія їх природа не завжди чітко простежувана з огляду, як писав В.В. Німчук, на різноманітні аналогії, які набували чинності в межах того чи того словотвірного типу, а тому потребує ґрунтовного історичного дослідження й коментаря.

Література

1. Білоусенко П.І., Німчук В.В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс *-ина*). Запоріжжя – Ялта. Київ: ТОВ «ЛППС» ЛТД, 2009. 252 с.
2. Білоусенко П.І. Історичний словотвір іменника: на шляху від ілюстративного до пояснювального мовознавства. *Українська мова*. 2018. № 1. С. 38–50.
3. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія: навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. закл. освіти. Київ: Вища школа, 1999. 206 с.
4. Демешко І.М. Морфонологія словотвірних гнізд із нечленованими вершинними дієсловами другого морфонологічного типу в сучасній українській мові. *Дослідження з лексикології і граматики української мови: зб. наук. пр.* За ред. проф. А.М. Поповського. Дніпропетровськ: Видавець Біла К.О., 2012. Вип. 12. С. 62–71.
5. Кислюк Л.П. Сучасна українська словотвірна номінація : ресурси та тенденції розвитку: *Монографія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. 2017. 424 с.
6. Клименко Н.Ф. Аглютинативність в українському словотворенні. *Українське мовознавство*. 1990. Вип. 17. С. 96–104.
7. Кравченко М.В. Словообразовательная морфология современного украинского языка: дис. ... д-ра філол. наук. Киев, 1990. 260 с.
8. Мойсієнко В. В.В. Німчук у лінгвоукраїністиці (До 80-річчя з дня народження Василя Васильовича Німчука). *Українська мова*. 2013. № 3. С. 165–173.

9. Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації (2015–2016). Словник. Заг. ред. А. Нелюби. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2017. 204 с.
10. Німчук В.В. До питання про афіксальний словотвір. *Мовознавство*. 1984. № 6. С. 26–32.
11. Пристай Г.М. Динамічні морфологічні моделі відприкметникового словотворення: автореф. дис. ... канд. філол. наук.: 10.02.01 – українська мова. Івано-Франківськ, 2011. 18 с.
12. Словник іншомовних слів. Уклад. С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. Київ: Наукова думка, 2000. 662 с.
13. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
14. Словотвір сучасної української літературної мови. Київ: Наукова думка, 1979. 405 с.
15. Тлумачний словник української мови. Томи 1–10 (А–ЇБМІЛЬ). URL: <https://goroh.pp.ua>
16. Федурко М.Ю. Морфологія відіменникового словотворення. Київ–Дрогобич: Вимір, 2003. 271 с.

References

1. Bilousenko P.I., Nimchuk V.V. (2009) *Narysy z istorii ukrainskoho slovotvorennia (sufiks -yna)* [Essays on the history of Ukrainian word formation (suffix -yna)]. Zaporizhzhia – Yalta. Kyiv: TOV «LIPS» LTD. 252 s. [in Ukrainian].
2. Bilousenko P.I. (2018) *Istorychnyi slovotvir imennyka: na shliakhu vid iliustratyvnoho do poiasniuvального movoznavstva* [The historical word-form of the noun: on the way from illustrative to explanatory linguistics]. *Ukrainska mova*. № 1. S. 38–50 [in Ukrainian].
3. Horpynych V.O. (1999) *Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfemika. Slovtvir. Morfonolohiia* [Modern Ukrainian literary language. Morphemics. Word work. Morphology]: navch. posib. dlia stud. filol. spets. vyshch. zakl. osvity. Kyiv: Vyshcha shkola. 206 s. [in Ukrainian].
4. Demeshko I.M. (2012) *Morfonolohiia slovotvirnykh hnidz iz nechlenovanykh pytomymy vershynnymy diieslovamy drugoho morfonolohichnoho typu v suchasni ukrainskii movi* [Morphology of word-forming nests with non-articulated specific peak verbs of the second morphological type in the modern Ukrainian language]. *Doslidzhennia z leksykologii i hramatyky ukrainskoi movy: zb. nauk. pr. Za red. prof. A.M. Popovskoho*. Dnipropetrovsk: Vydavets Bila K.O. Vyp. 12. S. 62–71 [in Ukrainian].
5. Kysliuk L.P. (2017) *Suchasna ukrainska slovotvorna nominatsiia: resursy ta tendentsii rozvytku: Monohrafiia* [Modern Ukrainian word-formation: resources and development trends: Monograph]. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho. 424 s. [in Ukrainian].
6. Klymenko N.F. (1990) *Ahliutynatynnist v ukrainskomu slovotvorenni* [Agglutinateness in Ukrainian word formation]. *Ukrainske movoznavstvo*. Vyp. 17. S. 96–104 [in Ukrainian].
7. Kravchenko M.V. (1990) *Slovoobrazovatelnaia morfologiia sovremennogo ukrainskogo yazyika* [Derivational morphology of the modern Ukrainian language]: dis. ... d-ra filol. nauk. Kiev. 260 s. [in Russian].
8. Moisiienko V. (2013) *V.V. Nimchuk u lnhvoukrainistytsi (Do 80-ricchchia z dnia narodzhennia Vasyliia Vasylyovycha Nimchuka)* [V.V. Nimchuk in linguo-Ukrainian studies (To the 80th anniversary of the birth of Vasyl Vasylyovych Nimchuk)]. *Ukrainska mova*. № 3. S. 165–173 [in Ukrainian].
9. Neliuba A., Redko Ye. (2017) *Leksyko-slovotvirni innovatsii (2015–2016). Slovnyk* [Lexical and word-forming innovations (2015–2016). Dictionary]. Zah. red. A. Neliuby. Kharkiv: Kharkivske istoriko-filolohichne tovarystvo. 204 s. [in Ukrainian].
10. Nimchuk V.V. (1984) *Do pytannia pro afiksalni slovotvir* [To the question about the affixal word-form]. *Movoznavstvo*. № 6. S. 26–32 [in Ukrainian].
11. Prystai H.M. (2011) *Dynamichni morfonolohichni modeli vidprykmetnykovoho slovotvorennia* [Dynamic morphological models of adjectival word formation]: avtoref. dys. ... k-ta filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Ivano-Frankivsk. 18 s. [in Ukrainian].
12. *Slovnyk inshomovnykh sliv* (2000) [Dictionary of foreign words]. Uklad. S.M. Morozov, L.M. Shkaraputa. Kyiv: Naukova dumka. 662 s. [in Ukrainian].
13. *Slovnyk ukrainskoi movy (1970–1980): v 11 t.* [Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
14. *Slovtvir suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy (1979)* [Vocabulary of modern Ukrainian literary language]. Kyiv: Naukova dumka. 405 s. [in Ukrainian].
15. *Tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy. Tomy 1–10 (A–ЇБМІЛ)* [Explanatory dictionary of the Ukrainian language. Volumes 1–10 (A–ЇБМІЛ)]. URL: <https://goroh.pp.ua/> [in Ukrainian].
16. Fedurko M.Yu. (2003) *Morfonolohiia vidimennykovoho slovotvorennia* [Morphology of pronominal word formation]. Kyiv–Drohobych: Vymir. 271 s. [in Ukrainian].

VASYL VASYLYOVYCH NIMCHUK AND THE PROBLEMS OF CONTEMPORARY UKRAINIAN WORD-FORMATION MORPHONOLOGY

Abstract. The article is devoted to the analytical contribution of V.V. Nimchuk in solving the problems of Ukrainian word-forming morphonology – a branch of linguistic science that investigates the external plan of morphemes and the patterns of their formal interaction in all acts of word formation and word change. Its purpose is to demonstrate the importance of the main provisions of the article by V.V. Nimchuk “On the issue of affixal word-forms” to clarify the nature and etymology of

affixal morpheme expanders as components of derivational acts. Achieving this goal required the use of a number of general scientific and actually linguistic (special) methods and procedures, including analysis, comparison, techniques of structural and semantic methods, word-formation, etymological and component analyses.

During the research it was established that V.V. Nimchuk had his own understanding of the concept and term “agglutinative word formation”, since it covered only cases of combining word-forming affixes with unchanging words, as well as certain word forms of changing words. In his article he testified to the correctness of the opinion that agglutinative word formation actively uses extended suffixes, thus ensuring a clear and free reading of the word-forming structure of a derived word, and also demonstrated that the segments extended to a particular suffix are originally not any arbitrary elements, and meaningful, i.e., morphemes, which for certain reasons became asemantized and, having moved to the word-forming affix, began to perform only a formal function in the word.

It was found that the scientist outlined such structures with the term “suffixes”, obviously derivative suffixes, although they do not differ in terms of meaning from primary, original ones. Credit to V.V. Nimchuk’s advantage over morphonology is that he not only revealed the mechanisms of the formation of extended allomorphs of word-forming morphemes, but also investigated the history of the formation of the suffixes *-shn’-*, *-ka-*, which in our interpretation appear as morphs of quite productive and active morphemes {-H-} and {-A-}, augmented by morphs that contain submorphemes in their composition – elements that formally coincide with morphemes (proper or borrowed), but which perform the function of adapting word-forming morphemes during the derivation procedure.

Keywords: agglutinative word formation, affix, morpheme, morph, morphonology, morphonological word structure, extension, submorpheme.

© Федурко М., 2023 р.

Марія Федурко – доктор філологічних наук, професор кафедри фундаментальних дисциплін початкової освіти Дрогобицького педагогічного університету імені Івана Франка, Дрогобич, Україна; mfedurko@ukr.net; <http://orcid.org/0000-0002-1148-3867>

Maria Fedurko – Doctor of Philology, Professor of the Department of Primary Education Fundamental Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine, mfedurko@ukr.net; <http://orcid.org/0000-0002-1148-3867>